

המירוץ אחר החולה: לתולדות מחקר הרפואה המודרנית בארץ הקודש במאה התשע-עשרה

חיים גורן ואיל איזלר

Yaron Perry & Ephraim Lev, *Modern Medicine in the Holy Land: Pioneering British Medical Services in Late Ottoman Palestine* (International Library of Colonial History, 8), London & New York: I.B. Tauris, 2007, xi + 239 pp.

נושא תולדות הרפואה המודרנית, בירושלים ובכל ארץ-ישראל במהלך המאה התשע-עשרה זכה עד כה למחקרים מספר, חלקם כלליים וחלקם עוסקים במקרים פרטיים, אך נראה שהנושא עדיין לא הגיע לכלל מיצוי. הרופא ההיסטוריון נורברט שווקה (Schwake) פרסם לפני כעשרים ושמונה שנים את המחקר הבסיסי והמוביל בנושא התפתחות בתי החולים בירושלים.¹ המחקר נכתב בשפה הגרמנית ופורסם במהדורה מצומצמת, וכמובן כבר אזל מזמן מן השוק. במהלך השנים דחה המחבר ניסיונות של חוקרים ומתעניינים לשכנעו לעדכן את הספר ולתרגמו לעברית או לאנגלית. יזמות אלו, שבלט בהן הפרופ' יעקב ורמן ז"ל, לא זכו לצערנו להיענות גם מצד גורמים שאמורים היו לקבל עליהם פרסום של מחקר ראשוני וחשוב זה. שווקה עצמו, אחרי שסיים את עבודתו בבית החולים האיטלקי (והבוורי והאוסטרי, ועל כך בהמשך), עבר לעסוק בבית הקברות הצבאי הגרמני בנצרת וזנח לחלוטין הן את העיסוק ברפואה הן את מחקר תולדותיה. הוא אמנם ממשיך ומפרסם מאמרים בנושא, אך

N. Schwake, *Die Entwicklung des Krankenhauswesens der Stadt Jerusalem vom Ende des 18. bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts*, I-II (Studien zur Geschichte des Krankenhauswesens, 8), Herzogenrath 1983

בעיקר חומר שמקורו באותו מחקר ראשוני שלו. לנו לא נותר אלא להצר על כך, שכן הוא שילב את התכונות שהיינו מבקשים לראות בחוקר של תולדות הרפואה בארץ: רופא בהכשרתו, בעל ניסיון במחקר היסטורי, השולט במגוון שפות.

שווקה בוודאי לא היה הראשון שעסק בנושא. קדם לו למשל הרופא השווייצרי וחוקר ארץ-ישראל טיטוס טובלר (Tobler, 1806–1877), שבארבעת ביקוריו בארץ הקפיד גם לבדוק את מראה עיניו על פי המידע שהיה בידיו ממקורות שאסף, וכדרכו פרסם את ממצאיו ואת מסקנותיו. חיבוריו הם מקור ראשון במעלה ואמין ביותר להיסטוריה של הרפואה, במיוחד בירושלים אבל לא רק בה.² ספרו על הרפואה בירושלים משנת 1855 פורסם לאחרונה בתרגום לעברית, ואף שנמתחה עליו ביקורת לא מעטה בידי שווקה מעל דפי 'קתדרה', אין בכך כדי לגרוע מחשיבותו כחיבור יסוד בתולדות הרפואה בארץ ומחשיבות הוצאתו לאור בעברית.³

בשנת 1998 פורסם מחקרו המקיף של נסים לוי על תולדות הרפואה בארץ-ישראל; בכל הנוגע לירושלים הרבה לוי להסתמך על שווקה, ועיקר חידושו – בהתפרשותו על הרפואה בכל הארץ. כמעט עשור לפני פרסום ספרו כתב לוי – עם ירון בראל – מאמר על ראשית הרפואה בגליל.⁴ בשנת 2008 פרסמו יעל ונסים לוי את ספרם ובו פרטים ביוגרפיים על רופאי ארץ-ישראל בשנים 1799–1948.⁵ בעיית השליטה בשפה הגרמנית גרמה לטעויות לא מעטות בספר, למשל הבלבול בין מקס סנדרצקי (Sandreczky), רופא בית החולים לילדים בירושלים שכבר נכתבו עליו כמה מחקרים בידי הרופא שמואל ניסן ופטרה מרטיין-פידלר, ובין אביו המיסיונר קרל סנדרצקי.⁶

תשע שנים אחרי ספרו הראשון של לוי יצא לאור לאחרונה ספר שכותרתו 'רפואה מודרנית בארץ הקודש, שירותי הרפואה הבריטיים החלוציים בפלשתינה בשלהי התקופה העות'מאנית'. על פי פתח הדבר שכתבו המחברים, ירון פרי ואפרים לב, הספר בא לסכם מפעל מחקר בן חמש שנים שבו למדו על התנאים הסניטריים הבלתי אפשריים בארץ, חשפו את הקשיים שהעמידו השלטונות העות'מאניים בפני הקמתם של מוסדות רפואיים, עסקו במאמצים 'ההרואיים' של הרופאים בני הלאומים השונים והדתות השונות שפעלו בארץ ובשיטות הטיפול והריפוי שנקטו, ובחנו את היריבויות בין המעצמות ובין הקבוצות הדתיות בארץ ואת השפעתן על תולדות הרפואה המודרנית בה. בספר שני חלקים עיקריים, הראשון עניינו בתי החולים של המיסיון האנגלי והרופאים האנגליים, והשני הוא סקירה רחבה של בתי חולים שלא השתייכו ל'מיסיון האנגלי', היינו ל'אגודה הלונדונית לקידום הנצרות

2 T. Tobler, *Beitrag zur medizinischen Topographie von Jerusalem*, Berlin 1855, וראו להלן, הערות 13, 14.

3 ט' טובלר, תרומה לטופוגרפיה הרפואית של ירושלים (סקירת המצב הרפואי בירושלים בשנת 1846), בתי החולים בירושלים, תרגם והדריך ש' שטרן, [רמת-גן תשס"ה; נ' שווקה, 'הטופוגרפיה הרפואית של ירושלים', קתורה, 121 (תשרי תשס"ז), עמ' 179–184.

4 נ' לוי, פרקים בתולדות הרפואה בארץ-ישראל 1799–1948, תל-אביב 1998; י' בראל ונ' לוי, 'ראשיתה של הרפואה המודרנית בערי הגליל (1860–1900)', קתדרה, 54 (טבת תש"ן), עמ' 96–106. וראו: י' בן-ארצי וח' גורן, 'עוד על ראשית הרפואה בגליל', קתדרה, 63 (ניסן תשנ"ב), עמ' 176–178.

5 נ' לוי וי' לוי, רופאיה של ארץ-ישראל 1799–1948, זיכרון-יעקב 2008.

6 שם, עמ' 279. ראו למשל, מתוך מספר לא קטן של פרסומים: ש' ניסן ופ' מרטיין, 'הצעה להקים בית חולים לילדים

בירושלים במאה התשע-עשרה', קתדרה, 107 (ניסן תשס"ג), עמ' 167–182; S. Nissan & P. Martin, 'Max Sandreczky: A Pediatric Surgeon in 19th century Jerusalem', *Journal of Pediatric Surgery*, 33 (1998), pp. 1187–1193

בקרב היהודים' (The London Society for Promoting Christianity Amongst the Jews), שנקראה גם: (London Jews Society [LJS]), ונרחיב בהמשך בעניין הגדרה זו.

לספר חלק שלישי, ובו שלושה נספחים: 'רשימת ריהוט המשק בבית החולים של המיסיון האנגלי בירושלים', 'העמודים הראשונים מיומנו הפרטי של ד"ר מקגואן' וסקירה קצרה של צוות האחיות האנגלי. הביבליוגרפיה ארוכה יחסית, ובהחלט יכולה להיות בסיס טוב לרשימת מקורות ומחקרים בנושא. אך כצפוי היא מקיפה ביותר בעיקר בכל הנוגע למקורות באנגלית ובעברית, ודרושה הייתה הגהה נוספת שלה. המפתח כולל אך ורק שמות אנשים, ואינו כולל למשל שמות ארגונים או מקומות. על פי שיטתו של בית ההוצאה הלונדוני שהוציא לאור את הספר ההערות מרוכזות כולן בסופו, וקשה לאתרן במהלך הקריאה, שכן הן נדפסו ברצף, והכותרת הרצה שבראשי העמודים אחידה (כותרת הספר) ולא כותרת הפרק או מספרי העמודים שאליהם שייכות ההערות.

מה טעם ראו המחברים – פרי, שמחקריו העיקריים עד כה עסקו במיסיון הלונדוני בארץ, וכבר נגזר מהם מאמרים על מוסדות רפואיים ורופאים אירופיים שפעלו בארץ בשלהי התקופה העות'מאנית, ולב, שידיו רב לו וזכויותיו גדולות בכל הנוגע לאתנו-בוטניקה, לצמחי רפואה ולחומרי רפואה בארץ החל מימי הביניים – מה טעם ראו בהוצאת ספרם? מה הייתה מטרתם?

המחברים בחרו לפתוח את ספרם בשלושה מבואות: לתולדות הארץ בתקופה הנדונה, לתולדות 'האגודה הלונדונית לקידום הנצרות בקרב היהודים' ומבוא רפואי. במבוא הרפואי הביאו ציטטות לא מעטות, אבל להוציא רשימת שמות – מעניינת כשלעצמה – של רופאים ורוקחים מקרב הפרנציסקנים, הם אינם עוסקים די הצורך בתולדות מחקר ההיסטוריה הרפואית של הארץ, וחסרון זה בולט דווקא לאור החומר הקיים, שבחלקו הגדול עשו מחברים שימוש לא מועט. אולם הציטטות הרבות מכתבי חוקרים אחרים אינן תחליף לדיון המתבקש בתולדות מחקר הפעילות הרפואית בארץ, ודיון כזה נראה שהיה תורם לספר.

תמיהה נוספת עולה מתוכן הספר, בעיקר לאור כותרתו. רק כ-60 אחוזים מהספר (עד עמ' 107, כולל המבואות) מוקדשים לפעילות הרפואית החלוצית שמקורה באיים הבריטיים, ובחלק חשוב ומשמעותי זה עשו המחברים שימוש רב במחקרים קודמים שלהם, וכמובן הוסיפו עליהם.⁷ יתר הספר (עמ' 109-168) הוא מעין רשימת מצאי חלקית למדי של המוסדות הרפואיים האחרים, שמטבעה איננה מעמיקה ונסמכת כמעט אך ורק על מחקרים של אחרים.

אם עניינו של הספר הוא בתי החולים הבריטיים ברחבי ארץ-ישראל בתקופה הנדונה, נשאלת השאלה מדוע לא מצאו המחברים לנכון לחקור את כולם, ולא רק את אלה של 'האגודה הלונדונית לקידום הנצרות בקרב היהודים'? הרי גם מיסיונים בריטיים אחרים פעלו כחלוצים בתחום זה. למשל 'האגודה המיסיונרית הכנסייתית' (Church Missionary Society), שהחלה לפעול בארץ כבר בימי הבישוף סמואל גובט (Gobat), כלל איננה מוזכרת בספר. האגודה ייסדה בשנת 1882 בית חולים חשוב בעיר עזה – והוא פועל עד ימינו אלה – בשנת 1891 הקימה בית חולים בשכם, על ידי

7 לרשימות המרשימות של פרסומיהם בנושא תולדות הרפואה בארץ במאה התשע-עשרה ראו בספרם, עמ' 229-230, 235.

בית החולים
של האחיות
הדיאקוניסיות
האנגליות ביפו,
1893

(התמונות במאמר
באדיבות ארכיון
הכנסייה האוונגלית
בשטוטגרט (ILKAS))

המיסיונר הווירטמברגי כריסטיאן פאלשער (Fallscheer),⁸ ונוסף על כך הקימה מרפאות ביישובים שונים בגליל וביניהם בעכו.⁹

זאת ועוד, המחברים אמנם מציינים את האחיות הדיאקוניסיות הגרמניות ואת פעילותן בירושלים (ללא ציון פעילותן גם במרפאות 'אגודת ירושלים' הגרמנית בבית-לחם¹⁰), אך מדוע לא חקרו את פעילותן של הדיאקוניסיות האנגליות ברחבי הארץ ואת הקמת בתי החולים הדיאקוניים האנגליים ביפו, בחברון ובלוד? כך בית החולים הדיאקוני האנגלי ביפו, שהוקם בעיר העתיקה בשנת 1877 ועבר אל מחוץ לחומות בשנת 1889, היה מחשובי בתי החולים במישור החוף, ומדי שנה טופלו בו כ-13,000 חולים. לדוגמה בשנת 1912 בוצעו בו כ-650 ניתוחים.¹¹ מוסד זה לא נזכר על אף היותו בריטי. גם בפרק החשוב מאוד המוקדש לרופאים שפעלו בארץ, לא הוזכר ולו רופא בריטי אחד מבין רופאי בתי החולים של 'האגודה המיסיונרית הכנסייתית' ובתי החולים הדיאקוניים, כמלוויל קייט (Keith), ר"ב קולמן (Coleman) ורבים אחרים. נוסף כאן שגם נסים ויעל לוי כמעט לא מצאו פרטים על רופאים אלה.¹²

E.J. Eisler, 'Gewalt gegen die protestantische Mission in Nablus und die nachfolgende Versöhnung (1854–1901)', 8
U. van der Heyden & J. Becher (eds.), *Mission und Gewalt. Der Umgang christlicher Missionen mit Gewalt und die Ausbreitung des Christentums in Afrika und Asien in der Zeit von 1792 bis 1918/19* (Missionsgeschichtliches Archiv, 6), Stuttgart 2000, pp. 43–53

C. Hartford, 'C.M.S. Hospitals: ראו גם: *Outline Histories of the C.M.S. Missions*, I, London 1905, pp. 120–122 9
in Moslem Lands', *The Muslim World*, 5 (1915), pp. 193–195

E.J. Eisler, 'Frauen im Dienste des Jerusalemvereins im Heiligen Land', A. Feldtkeller & A. Nothnagle (eds.), 10
Mission im Konfliktfeld von Islam, Judentum und Christentum (Beihefte der Zeitschrift für Mission, 2), Frankfurt
a.M. 2003, pp. 45–56

11
Statistics of the Palestine Mission for 1912, ארכיון הדיאקוניסיות, לונדון, MMXXI. ראו שם את כרטיסיית האחיות
ואת כתבייהעת של הדיאקוניסיות, כגון *The Jaffa Medical Mission*, וכן: 1–22 (1904–1905), pp.

12 לוי ולוי (לעיל, הערה 5), עמ' 322, 327.

פתיחת החלק השני של הספר מעידה אולי על כוונת כותרתו ('Impact'), שכן המחברים טוענים ש'כתוצאה מהזימות הרפואות החלוציות של "האגודה הלונדונית לקידום הנצרות בקרב היהודים", התחרות בין המעצמות על מאחזים בארץ הקודש באה לידי ביטוי גם בתחום הרפואה' (עמ' 109), טענה שניגע בה בהמשך.

בחלק זה באה לידי ביטוי מכשלה גדולה שפגעה במחברים – חוסר הכרה מספקת של חיבורים ומחקרים שאינם בשפה האנגלית (או העברית). הדוגמה הראשונה, הבולטת, היא כמובן פרסומיו של טובלר. המחברים עושים בספרם שימוש רב מאוד בדבריו, ברוב המקרים בספרו 'תרומה לטופוגרפיה הרפואית של ירושלים', והם נדרשים גם לספרו החשוב על נצרת, אך רק לנקודה אחת מתוך פרק שלם המוקדש לרפואה בעיר.¹³ טובלר כתב לפחות מאמר אחד נוסף על 'רופאים, בתי מרקחת ובתי חולים בירושלים', אם כי רוב החומר שבו כבר הופיע בספרו הנוכח.¹⁴ חבל גם שהמחברים לא מצאו לנכון לפרט מעט יותר על טובלר הרופא, שהרי זה נושא שעומד בבסיס עבודתם!

סיפורו של בית החולים הקתולי (הבווריי-האוסטריי-האיטלקי) בנצרת נחקר ופורסם בידי שווקה. המחברים השתמשו במאמרו שפורסם באנגלית בשנת 1996 בדברי כנס שהתקיים בירושלים, והתעלמו ממאמר מאוחר, מפורט ומדויק הרבה יותר, שפורסם בגרמנית בשנת 2000 בקובץ שהוקדש לפעילות האוסטרית בארץ.¹⁵ עיון במאמרים נוספים באותו הקובץ עשוי היה לתרום הרבה לחלק מהדיונים בספר, למשל בתולדות בית החולים בטנטור.¹⁶

המחברים עוסקים בהרחבה – ובצדק רב – בצרפתים. אך בולט כאן היעדרן של עבודותיו של דומיניק טרימבור, שפרסם מגוון מאמרים על הפעילות הצרפתית בארץ במאה התשע-עשרה ובתקופת המנדט.¹⁷ ושאלות נוספות: מדוע מוזכר רק בית החולים הצרפתי בירושלים, 'סן לואי' (עמ' 137-139)? הרי הנזירות ממסדר 'יוסף הקדוש של ההתגלות', שהקימו אותו, יזמו והקימו גם בית חולים ביפו, שהיה מהגדולים והמפוארים במישור החוף, ושנכתבו עליו מאמרים בצרפתית וגם תת-פרק בעבודת המוסמך של יעל אילן, שהוגשה בשנת 1987.¹⁸ טובלר הזכיר בספרו על נצרת מרפאה שלהן וטיפולים כירורגיים; בית החולים הצרפתי בנצרת הוקם רק בשנת 1898.

T. Tobler, *Nazareth in Palästina: Nebst Anhang der vierten Wanderung*, Berlin 1868, pp. 266–280 13
T. Tobler, 'Aerzte, Apotheken und Krankenhäuser in Jerusalem', *Das Ausland*, 21 (1848), pp. 453–454, 14
458–460

N. Schwake, 'Das österreichische Hospital in Nazareth', B.A. Böhler (ed.), *Mit Szepter und Pilgerstab: Österreichische Präsenz im Heiligen Land seit den Tagen Kaiser Franz Josephs*, Wien 2000, pp. 281–291 15

B.A. Böhler, 'Kaiser Franz Joseph ;39'25 עמ' (שם), בלר (שם), R. Agstner, 'Österreichs Konsulate im Heiligen Land' 16
idem., ;202–161 עמ' (שם), im Heiligen Land: Ein Beitrag zur Erforschung seiner Orientreise im Jahr 1869'
T.F. Stransky, 'Das österreichische Hospital am ;224–203 עמ' (שם), 'Kronprinz Rudolf im Heiligen Land'
'Tantur', שם, עמ' 279–267.

D. Trimbur, 'A French Presence in Palestine: Notre Dame de France', *Bulletin du Centre de Recherche Française de Jérusalem*, 3 (1998), pp. 117–140 17

' אילן, 'הפעילות הצרפתית בסנג'ק ירושלים בתחום החינוך והסיעוד בשלהי התקופה העות'מאנית', עבודת מוסמך, 18
F.-M. Conil, *Jérusalem Moderne: Histoire du Mouvement Catholique ;220–218 עמ'*, 1987, אוניברסיטת חיפה,
actuel dans la Ville Sainte, Paris et Lyon 1894, pp. 548–552

גם האחיות הווינצטיניות הקימו מספר מוסדות בריאות, שהגדול שבהם היה בירושלים. המחברים כלל לא עסקו בו, וגם שווקה לא כתב עליו, אך יש מידע עליו בעבודת המוסמך של אילן.¹⁹ זאת ועוד, מדוע נגרע חלקן של הנזירות הגרמניות-הקתוליות ממסדר 'אחיות החסד של סנט צ'רלס בורומאו', שהקימו בית חולים קטן בחיפה?²⁰ ייתכן שהסיבה לכך היא שבית חולים זה לא נמנה לדעת המחברים עם 'בתי החולים העיקריים שהוקמו כתגובה על בנייתם של בתי החולים המיסיונריים האנגליים' (במבוא, עמ' x). אך איננו מסכימים להערכה זו על שני חלקיה. עוד מוסד בירושלים אינו עולה בחשיבותו על מוסד חלוצי, קטן ככל שהיה, באחת מערי השדה. אנו מסכימים אמנם להערכת תרומתו החלוצית של השירות הרפואי המיסיונרי האנגלי להתפתחות הרפואה בארץ, אך בשום אופן אין לראות בו חזות הכול, ולטעמנו לא כל מוסד שקם במקביל למוסדות 'האגודה הלונדונית לקידום הנצרות בקרב היהודים' או אחריהם, היה אך ורק תגובה על המוסדות האנגליים הללו!

מה הייתה מטרת המחברים בהוצאת ספרם? ודאי שספר באנגלית זמין לקהל גדול בהרבה מזה שיכול היה לעיין במחקרים קודמים. אולם האם הספר באמת מחדש, ועד כמה? האם הוא בעל חשיבות, ובאילו נושאים? על אף כל הנכתב למעלה, לית מאן דפליג שחשיבותו רבה בכל הנוגע לפעילות הרפואית של המיסיון הלונדוני בארץ, למוסדותיו ותולדותיהם. חשיבות רבה יש לדעתנו גם לדיונים בחלק מהדמויות המובילות, בייחוד ברופאים שרובם עסקו גם בתחומי מדע אחרים. המחברים עשו כאן שימוש במאמרים שפרסם פרי במשך השנים בפורומים שונים, ויש לברך על ריכוז החומר במקום אחד. אבל גם אחרים כבר כתבו על רופאי המאה התשע-עשרה באזורנו – ולא דווקא בארץ – שעסקו גם במחקר, וחבל שהמחברים לא נדרשו די הצורך לפרסומים קודמים.²¹

לעניות דעתנו – ומן הסתם לא מעטים עשויים לחלוק עלינו בעניין זה – כתיבת ספר מסוג זה דורשת שלפחות אחד המחברים יהיה גם בעל הכשרה בתחום הרפואה על מנת להבין לעומק מהו בדיוק בית חולים, כיצד הוא פועל ומתפקד, מהם הקשריו החברתיים והקהילתיים, וכיצד אלה משתנים עם הזמן. זהו בהחלט רף גבוה, ואפשר להגיע אליו כאמור רק אם רופא משתתף במחקר או לפחות מייעץ לחוקרים. ניתן להערכתנו לכתוב מאמר על מוסד אחד, על תולדותיו של רופא זה או אחר (בעיקר אם הדגש על פועלו לאו דווקא ברפואה), אבל מחקר על תולדות השירות הרפואי, על תולדות הרפואה, דורש לדעתנו מיומנות שהיא מעבר לנחוץ למחקר היסטורי או גאוגרפי-היסטורי. בחינה של ספרים על תולדות הרפואה תעיד שרובם, ודאי הטובים ביניהם, נכתבו בידי רופאים.

19 טובלר (לעיל, הערה 14), עמ' 277-279; לוי (לעיל, הערה 4), עמ' 310-311; אילן (שם) עמ' 122-124.
20 לוי (שם), עמ' 361-363; ח' גורן, 'קתולים אמתיים וגרמנים טובים': הגרמנים הקתולים וארץ ישראל, 1838-1910, ירושלים תשס"ה, עמ' 248-250.

21 ראו לדוגמה: A. Schäfer, 'Leben und Wirken des Arztes Franz Pruner-Bey', *Janus*, 35 (1931), pp. 249-277; H. Goren, 'Charles Gaillardot, Renan's Man-in-the-Field: Physician and Scholar', M. Abitbol (ed.), *France and the Middle East: Past, Present and Future* (World Powers and the Middle East), Jerusalem 2004, pp. 99-124

חולים ממתינים
ליד שער בית
החולים הגרמני
ביפו, שנת 1900
לערך

כדוגמה נציין ספר שיצא באותה סדרה ובאותו בית הוצאה שבהם הספר שלפנינו, ושעניינו השירות הרפואי בצבא הבריטי בארץ במלחמת העולם הראשונה.²²

במהלך העיון חלקנו על קביעות שונות של המחברים, תהינו מדוע החליטו להדגיש עובדה מסוימת ולהשמיט אחרת, קבלנו על חסרונו של מקור זה או אחר, ובו בזמן התקוממנו על חוסר הגהה מדוקדקת. הדוגמאות לכך רבות ואין הן ממטרתה של הערכה של הספר בכלל, אלא שפטור בלא כלום אי אפשר. יתר על כן, על פי האמור בעמוד זכויות היוצרים, שבעמוד ב של דף השער, הספר סופק במצב camera ready, ערוך ומוגה בידי המחברים, וזהו אכן נוהגו של בית ההוצאה. מכל מקום נפלו בו לא מעט טעויות ושגיאות, ונסתפק כאן בדוגמאות אחדות. למשל בכותרת ספרו של טובלר מופיעה המילה Beitrag, שפירושה תרומה, וצורתה ברבים Beiträge. והנה כביבליוגרפיה ובכל ההפניות, החל מהערה 19 בעמ' 190, כתבו המחברים Beiträge, צורה שאינה נכונה בשום מקרה. בכותרת הספר באותה הערה נפלה שגיאה נוספת, שכן הצורה הנכונה היא medizinischen, ללא אות ראשה. הנוסע החוקר הגרמני נקרא אולריך יספר וטצן (עמ' 19), וההפניה לספרו שערך והוציא קרוזה (Kruse) יותר מארבעים שנה אחרי היעלמותו במדבריות ערב (הערה 52 בעמ' 193) רחוקה מלהיות מדויקת.²³

E. Dolev, *Allenby's Military Medicine: Life and Death in World War I Palestine* (International Library of Colonial History, 6), London & New York 2007

U.J. Seetzen, *Reisen durch Syrien, Palästina, Phönicien, die Transjordan-Länder, Arabia Petraea und Unter-Aegypten, I-III*, ed. F. Kruse, Berlin 1854

כבר במבוא הראשון יש כמה קביעות שניתן לערער על מידת דיוקן, כמו האמירה שבעקבות מסע נפולאון התעוררו תקוות רבות להשתלטות נוצרית מחודשת על המקומות הקדושים, ושרק הוויכוח בין המעצמות הוא שמנע כינון שלטון נוצרי בארץ אחרי 1840 (עמ' 1-2). ועוד, מדוע לא הוזכרה במבואות מערכת הרפואה המודרנית שבנה מחמד עלי במדינתו? בהמשך הקריאה שמנו לב כמה מעט מוזכר שווקה כמקור לדיונים בבתי החולים האנגליים, ותהינו מדוע כמעט לא נעשה שימוש בספרו של קלווין קרומבי משנת 2006 על מיכאל סלומון אלכסנדר, הבישוף הפרוטסטנטי הראשון בירושלים, שניתן למצוא בו חומר המתאים לספר שלפנינו.²⁴ מן הראוי היה שגם ספרו של הרופא אדלברט איינזלר (Einsler) ששירת בבית המצורעים, ושהרחיב על המחלה, וספרו של הרופא פ' מילנס (Mühlens) על אודות מחלות הקדחת בארץ יוזכרו בספר.²⁵

נציין עוד למשל את הדיון בבית החולים הבריטי בצפת (עמ' 43-49), הנסמך על מאמרו

החשוב והחלוצי של פרי בנושא זה שפורסם ב'קתדרה'.²⁶ חסרים בדיון נתונים על גודלו של בית החולים, הרכבו, מספר החדרים בו ולמה נועדו, מספר אנשי הצוות שהועסקו בו, הרכב הצוות מבחינה מקצועית ואתנית והכשרתם של העובדים. המחברים מספרים על תחילתו של מפעל המחקר שלהם:

שער ספרו של הרופא אדלברט איינזלר, 'תצפיות על הצרעת בארץ הקודש', 1898

There [in the courtyard of the English Mission Hospital in Safed], facing the impressive but abandoned building [...] both of us, [...] tried to reconstruct one day in the life of the medical institution that had been set up more than a century ago. We tried to restore the life, if only for a moment, the feverish tumult associated with a medical institution of this size. We tried to gaze into the sombre faces of the doctors and nurses hard on work.

אכן יפה ומתאים לאווירתו של המקום (ואנו שותפים לחרדתם של המחברים לנוכח מצבו המידרדר של המבנה), אלא שלא עלה בידינו למצוא מימוש נרחב של כוונות אלו בספר.

24 K. Crombie, *A Jewish Bishop in Jerusalem: The Life Story of Michael Solomon Alexander*, Jerusalem 2006
 25 P. Mühlens, *Bericht über eine Malariaexpedition nach Jerusalem*, Jena 1913; A. Einsler, *Beobachtungen über den Ausfall im Heiligen Lande*, Herrnhut 1898
 26 י' פרי, 'לקורות בית החולים הבריטי בצפת', קתדרה, 103 (ניסן תשס"ב), עמ' 70-84.

בית החולים של האחיות הדיאקוניסיות האנגליות ותחנת המיסיון ברמלה, שנת 1900 לערך

בפתיחת הדיון ברופאים הבריטים המחברים קובעים שהם היו 'הרופאים האירופים המודרניים הראשונים שעסקו ברפואה בפלשתינה במאה התשע-עשרה בכלל ובירושלים בפרט' (עמ' 59). האומנם? לא בדקנו, אבל לא נוכל שלא להזכיר למשל את הרופא האיטלקי בשירותו של מחמד עלי שפגש טובלר בשנת 1835, או את הרופאים הצרפתים שנלוו אל הצבא המצרי בארץ במהלך שתי המערכות, זו של 1832 וזו של 1840.²⁷ אשר לצמד הרופאים החלוצים אדוארד מקגואן ושמעון פרנקל, לדעתנו תיאורו של שווקה את יחסי הידידות-תחרות ביניהם עולה על מה שמובא לפנינו כאן.

אלו רק כמה דוגמאות, ורשימת הערותינו לחלק השני של הספר ('Impact') ארוכה בהרבה. למשל בעמ' 127 היינו מפנים את המחברים למאמר חשוב על מחלת הקדחת, סיבותיה והדרכים להילחם בה שפרסם הטמפלר כריסטוף הופמן בשנת 1873 בביטאון אגודתו.²⁸ בעמ' 125-129 תהינו עד כמה העמיקו המחברים בעיונם במקורות המצוטטים בהערות השוליים. לדוגמה הם ציטטו שני ספרים של אוטו רוביטשונג (Rubitschung), 'בית החולים הגרמני ביפו 1869-1927' (ירושלים 1928) ו'התפתחותו של בית החולים הגרמני ביפו' (ירושלים 1927) (ביבליוגרפיה, עמ' 236).²⁹ אולם רוביטשונג פרסם רק ספר אחד על בית החולים היפואי, ועל כריכתו נדפסה הכותרת הראשונה המובאת לעיל, ובעמוד

27 ראו למשל: גורן (לעיל, הערה 21).

28 C. Hoffmann, 'Über die klimatischen Fieber', *Süddeutsche Warte*, 29 (1873), pp. 118-119, 121-122, 126, 129-130

29 O. Rubitschung, *Der Werdegang des deutschen Krankenhauses in Jaffa 1869-1927*, Jerusalem 1928

השער – הכותרת השנייה. בעמ' 138 נכתב כי הבישוף ולרגה נפטר בשנת 1827, שני עשורים לפני שהגיע לעיר!

הפרק האחרון ('Postscript') נפתח שוב בקביעה גורפת שנבצר מאתנו לבדוק אם היא עומדת במבחן הדיוק המדעי: 'בהיסטוריה המודרנית מעולם לא נעשה מאמץ מרוכז להקים מוסדות רפואיים ולטפל בכריאות ובסיעוד של אוכלוסייה כה קטנה באזור גאוגרפי כה צר כמו ארץ-ישראל' (עמ' 163). בסך הכול מסקנותיהם של המחברים כאן נכונות, אלא שאין בהן משום חידוש. עם זאת אנו מבקשים להסתייג מהקביעה החד-משמעית ש'התחרות החזקה ביותר בשדה הרפואה התפתחה בין המעצמות כחלק ממאמצייהן לזכות במעמד עדיף בארץ הקודש והפחד לאבד את מקומן מול יריבים אירופים אחרים' (עמ' 165). להערכתנו יש מידה רבה של הגזמה במחקר בהערכת ההשפעה של התחרות בין המעצמות, שכן חשיבותה האסטרטגית של הארץ מעולם לא הייתה רבה. עובדה היא שבתי החולים שהוקמו בארץ, אלה שנסקרו בספר והאחרים, מקורם ביזמות של ארגונים, חברות ופילנתרופים פרטיים. ורק בחלק מהמקרים זכו בתי חולים אלה כדיעבד לתמיכות ממשלתיות. לסיכום, הערותינו רבות, והסתייגויותינו מהספר אינן מועטות. נראה לנו שניתן היה להוציא מחקר מסודר ומקיף יותר, או לחלופין להגביל אותו למטרות המוצגות. בספר כפי שפורסם לא הושגו המטרות – החשובות מאוד להערכתנו – שהציבו לעצמם המחברים, ושהציגו לפני קהל הקוראים והמתעניינים. תולדות הרפואה בארץ במאה התשע-עשרה ועד מלחמת העולם הראשונה, בעיקר זו שמקורה בארגונים וביחידים אירופים, עדיין ממתינות למחקר יסודי ומקיף, שיחשוף את התופעה בכל היקפה, יסביר את התפתחותה, ינתח השפעות והקשרים, ויבהיר את משמעותה להתפתחות הארץ ויישובה במהלך התקופה.